

РИЗИКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Abstract. The article is devoted to the analysis of risks in the business activity in the context of the informal and shadow economies of the transient period.

Здійснення підприємництва в будь-якому його виді пов'язано з ризиком, який прийнято називати господарським, або підприємницьким.

Підприємницьку діяльність в нашій країні у зв'язку з неусталеністю ринкових відносин доволі часто доводиться здійснювати в умовах невизначеності ситуації і змінності економічного середовища. Отже, виникає і невпевненість в отриманні кінцевого результату, а відповідно, збільшується ризик, тобто небезпека невдачі, непередбачених витрат. Особливо це притаманно для початкових стадій освоєння підприємництва.

Багато положень і закономірностей ринку, про які раніше доводилося тільки читати, сьогодні в тій чи іншій мірі проявляються в щоденній господарській реальності. Саме однією із таких реальностей є ситуації підприємницького ризику і невизначеності, з якими підприємець зіштовхується майже кожен день.

Законодавчо встановлено, що підприємницька діяльність є ризикованою, тобто дії учасників підприємництва в умовах ринкових відносин, конкуренції, функціонування всієї системи економічних законів не можуть бути повністю прораховані і передбачені. Більшість рішень у підприємницькій діяльності доводиться приймати в умовах невизначеності, коли потрібно вибирати напрям дій із багатьох варіантів.

Одним з трактувань підприємницької функції (за В.В Радаєвим) є її зв'язок з несенням ризику і невизначеності в процесі економічного розвитку (Р. Кантільон, Дж. Тюнен, Д. де Тресі, Г. Мангольт та ін.). Цей елемент є центральним і в концепції підприємництва Ф. Найта. З його точки зору, люди, які беруть на себе тягар ризику і невизначеності, а також ті, які гарантують більшості заробітну платню, отримують право управляти діяльністю цієї більшості і привласнювати частину її доходу [3].

Частина з підприємницьких ризиків, які реально існують у нашій економіці, з одного боку, викликані тим, що "цивілізовані" економічні ринкові відносини в нашій країні ще тільки формуються і, відповідно, не є типовими для цивілізованих країн. З іншого боку, методи і способи ведення економічної

діяльності окремими суб'єктами господарства і підприємцями (як кримінального, так і некримінального характеру), які ми отримали від епохи соціалізму, зумовили, у свою чергу, притаманні тільки нашій країні різновиди ризику і його проявів. У директивній економіці доводилось мати справу з ризиком невиконання державного плану, порушення договірних обов'язків, недотриманням якості продукції і так далі, які були пов'язані з недовиконанням правил і норм господарської діяльності тієї пори. В класичній ринковій економіці першочерговими елементами ризику є відносна невизначеність кон'юктури ринку, поведінки споживачів і ряду інших економічних факторів [6].

Економіка ж нашої країни перебуває в стані економічної трансформації, тобто переходу від одного стану соціально-економічної системи до якісно іншого стану. Як наслідок, виникають нові макро- і мікроекономічні закономірності і тенденції, соціальні і політичні зміни, виникають нові завдання економічної політики. Поширеними стають нові різновиди економіки, такі як тіньова, неформальна, експлоярна, в умовах яких діє підприємець.

На сьогоднішній час у центрі уваги вчених-транзитологів (термін “транзитологія” введений 1992 р. М. Беравуа) знаходяться питання переходу від централізовано-планової соціалістичної економіки до ринкової капіталістичної, які розглядаються в тісному взаємозв'язку з політичними, соціально-культурними аспектами. Класичними роботами з транзитології марксистського напрямку вважаються “На другий день після пролетарської революції” К. Каутського, а в Росії – “Економіка переходного періоду” М. Бухаріна [1].

Кінець ХХ ст. ознаменувався різким посиленням уваги до проблем економічної трансформації, коли міжнародне економічне і політичне співтовариство зіткнулося з таким принципово новим їх видом, як посткомуністична трансформація. Роботи А. Аганбегяна, Н. Петрикова, Н. Федоренко, С. Шаталіна, В. Бруса, Л. Самуелі, О. Шика склали теоретичну основу для реформаторів цього періоду.

Наступним етапом аналізу соціально-економічних проблем перехідного періоду стали роботи таких закордонних авторів, як Р. Дорнбуш, Дж. Сакс, М. Оулсон, Дж. Стігліц, М. Бруно, С. Фішер. У їхніх роботах розроблені проблеми лібералізації і макроекономічної стабілізації суспільства, формування відносин приватної власності в країнах пострадянського простору й перспектив економічного росту в умовах радикальних соціальних трансформацій.

Недовгим часом існування питання про тіньову економіку пояснюється і відповідний рівень теоретичної визначеності даного поняття: стверджується, що тіньова економіка – явище, що дотепер не має чіткого наукового визначення, є предметом інтересу дослідників з 30-х років ХХ століття. Однак лише наприкінці 70-х років з'явилися перші серйозні дослідження цього сектору економіки, а в 1983 р. в м. Білефельді в Німеччині була проведена перша міжнародна конференція з питань тіньової економіки. Нарешті в травні 1996 р. вперше на спільному засіданні ЄЕК ООН (Євростат) та ОЕСР була розглянута проблема оцінки масштабів тіньової економіки і створена спеціальна робоча група з питань прихованої економіки. Зрозуміло, що для всебічного наукового узгодження понять “економіка перехідного періоду” та “тіньова економіка” минуло ще занадто мало часу [5].

Найбільш поширеними термінами є також: «неформальна», «експоларна», «економіка виживання». Однак, експериментально доведено, що саме із «сірої» економіки виростає підприємницька ініціатива і дрібне підприємництво. З цієї причини «сіру» економіку помилково ототожнюють з економікою перехідного періоду.

Поняття експоларної економіки міститься в роботах українських та російських вчених: Т. Шаніна, В. Радаєва, С. Борсукової, Ю. Латова, В. Мандибурі, О. Турчинова. Недостатній рівень диференціації предмета соціально-економічної науки тягне неправомірну ідентифікацію неформальної економіки з її нелегітимним варіантом – тіньовою економікою. При цьому підприємницька ініціатива, що виростає із неформальної економіки, автоматично підозрюється в нелегітимності. Завдяки підприємцям диференціація понять “тіньова” та “неформальна” економіка може мати не тільки теоретичне, але й соціальне значення. За допомогою ефективно розроблених наукових понять можна реабілітувати соціальну групу (або функцію за В.Радаєвим) підприємців, яка виконує важливу роль в умовах економіки перехідного періоду.

Метою даної роботи є визначення ризиків у підприємництві в контексті понять “тіньова” і “неформальна” економіка. Головними завданнями є: порівняння контекстуальних наукових визначень “тіньова економіка” і “неформальна економіка”; ідентифікація ризиків у тіньовій та неформальній економіці з контексту суміжних понять; узагальнення головних ознак підприємництва із контексту понять “тіньова” і “неформальна” економіка.

Аналіз робіт українських та російських вчених свідчить про спроби визначення деяких питань, пов’язаних з особливостями функціонування підприємництва в умовах неформальної та тіньової економіки. Незважаючи на численні спроби вивчення соціально-економічної природи неформальної економіки, досі не склався єдиний понятійний апарат для її вивчення.

З метою порівняльного аналізу групи понять “неформальна економіка” автором даної роботи було проведено контент-аналіз близько п’ятдесяти робіт науковців, які займаються даною проблематикою. Вся сукупність опрацьованих слів склала 35 519. Встановлено, що в наявному масиві найчастіше вживалися такі поняття, як “економіка” – 3443, “неформальна” – 2197, “тіньова” – 1021, “підприємництво” – 589, “ризики” – 307 разів.

У досліджених одиницях тексту (окремих реченнях) поняття “тіньова” найчастіше співвідноситься з такими поняттями, як “нелегальні” – 39,9%”, “ВВП” – 38,7%, “СРСР” – 35,2%, “пострадянська” 31,4%, “відображення” – 27,0%, “економіки” – 26,7%, “залучення” – 26,3%, “транзакції” – 25,4%, “приховані” – 24,5%, “заборонені” – 21,0%, “параметри” 20,49%, “статистики” – 18,5%, “агенти” – 19,8%, “масштаби” – 19,5%, “кримінальні” – 19,4%, “регулярність” – 19,4%, “динамічна” – 19,4%.

Отже, визначення поняття “тіньова економіка” з контексту досліджених нами текстів може мати такий вигляд: “Тіньова економіка – нелегальна частина ВВП пострадянської економіки. Тіньова економіка – це відображення регулярного залучення агентами заборонених транзакцій з прихованими статистичними параметрами у кримінальних масштабах. Дефіцит діяльності в офіційній

(легальній) економіці породжує відносини і функції, які суперечать тенденціям до лібералізації й широкої конкуренції. Тобто, тіньова економіка трактується як господарська діяльність, що рівнобіжна (паралельна) легальній (офіційно) діяльності та розвивається поза державним контролем і обліком, через це не відображається в офіційній статистиці. Тіньова економіка – це такий уклад в економіці, який складається в суспільстві поза правовими нормами і формальними правилами господарського життя [2].

За допомогою аналізу можна уточнити визначення тіньової економіки, найбільш істотними ознаками якої є: зв'язок із пострадянським простором і ВВП СРСР; залучення заборонених трансакцій; використання прихованих параметрів; кримінальних масштабів діяльності.

Визначення як “нелегальної” більш притаманне неформальній економіці. Окрім того, аналіз тексту показав, що поняття “неформальна” найчастіше співвідноситься з такими поняттями: “сектор” – 56,4%, “захищений” – 43,0%, “зайняті” – 42,2%, “регулюючі” – 37,0%, “відносин” – 31,7%, “експолярна” – 28,9%, “нелегально” – 26,1%. Таким чином, визначення поняття “неформальна економіка” з контексту досліджених нами текстів може мати вигляд: “Неформальна економіка – сектор економіки, який нелегально захищає і регулює відносин експолярної зайнятості”. Отже, неформальна економіка виконує, скоріше, соціальні, ніж економічні функції. Масштаби сектору, який нелегально захищає і регулює відносин зайнятості, настільки величезні, що де-факто не можуть бути кримінальними. За оцінками Світового банку, на неформальну економіку припадає 40% ВВП у країнах з низьким і 17% – з високим рівнем середньодушового доходу. У деяких галузях, таких як роздрібна торгівля і будівництво, близько 80% зайнятих працює нелегально [5].

Неформальний сектор часто є інкубатором підприємництва, забезпечуючи вхід до нього і первинне навчання. У проведеному аналізі підприємництво найчастіше співвідноситься з такими поняттями: “вимагання” – 25,0%, “чиновники” – 29,2%, “партнерство” – 17,7%, “ризик” – 16,8%, “прибуток” – 14,9%, “фінансовий” – 13,5%, “успіх” – 13,2%, “солідарність” – 13,4%, “самостійне” – 12,5%, “виникнення” – 12,5%, “силові” – 11,0%, “імовірність” – 10,9%, “очікування” – 10,9%, “розглядаються”, “влада”, “породжують”, “мала”, “довіра” “приховані”. Отже, з контексту наявних понять, “підприємництво – це діяльність, пов'язана із значними прибутковими ризиками, малою імовірністю фінансового успіху через приховані вимагання чиновників, що породжують малу довіру до влади, солідарність і партнерство у приховуванні своєї діяльності”. Дослідники пов'язують підприємництво, перш за все, зі здирництвом чиновників і солідарністю партнерів, ризиками прибутку, фінансовим успіхом й самостійністю виникнення. Ризик підприємницький – небезпека недоотримання прибутку, виникнення матеріальних і фінансових втрат в підприємницькій діяльності [4]. Ризик – оцінка кожної спроби вийти за межі очевидних і доступних технологій. Діяльність підприємців детермінована очікуваннями імовірності силової діяльності з боку влади, що, у свою чергу, обумовлює низький рівень довіри. Приховування активів і статистики набагато менше притаманні підприємцям, ніж учасникам тіньового ринку.

У таких умовах, коли вхід у малий бізнес обкладений масою адміністративних і інших бар'єрів, саме неформальний сектор дозволяє обійти або мінімізувати витрати і нейтралізувати ризиковані ситуації. Через це до підрозділу тіньовиків переходять не тільки кримінальні елементи, але й підприємці, які не приймають діючих правил економічної гри. Вони змушені переходити в “тінь” головним чином лише через те, що витрати їхньої діяльності при існуючих правилах і законах перевищують відповідні вигоди і доходи. Підприємці постійно знаходять під “дамкловим мечем”, причому загрози можуть виходити як з боку держави, так і кримінальних елементів. У процесі дослідження поняття підприємницького ризику найбільше співвідноситься з такими поняттями, як “паралельна” – 20,7%, “небезпека” – 19,2%, “імовірність” – 17,9%, “виникнення” – 16,1%, “контрабанда” – 12,7%, “підприємці” – 11,9%, “витрати” – 11,8%, “високі зобов'язання” – 9,6%, “трансакції” – 9,5%. Підприємці постійно перебувають у ризикованій ситуації, що й примушує їх переходити з формальної економіки в її неформальні підрозділи.

Каральні і репресивні міри до “тіньовиків”-підприємців ведуть до втрати для держави значних надходжень. Примусити ці ресурси неформального сектору працювати на благо загальної справи – завдання, гідне реальних реформаторів. Неформальну економіку можна розглядати як сконструйовану реакцію громадянського суспільства на небажане втручання держави. Універсальний характер даного явища відображає здатність багатьох суспільств здійснювати опір державній владі і нейтралізувати ризики офіційної економіки. Можна проголосити незаконною ту чи іншу діяльність, але це не означає, що вона зникне; можна проголосити незаконними цілі сектори господарства – тоді вони відійдуть у підпілля і будуть процвітати. Чим більшою мірою державна політика перешкоджає задоволенню індивідуальних потреб і перекриває форми доступу до необхідних ресурсів, тим більшими будуть масштаби деформалізації, яку дана політика породжує.

1. *Гайдар Е.Т.* Термин – экономика переходного периода / Институт Экономики Переходного Периода. – М., 1998. www.iet.ru
2. *Латов Ю.В.* Экономика вне закона. – М.: Москов. обществ. науч. фонд, 2001. – С. 400.
3. *Найт Ф.* Понятие риска и неопределенности // Thesis. – 1994. – Вып. 5. – С. 26–27.
4. *Поланы К.* Экономика как институционально оформленный процесс // Экон. социология. – 2002. – Т. 3. – № 2. www.ecsoc.msses.ru
5. *Райзберг Б.А., Лозовський Л.Ш., Стародубцева Е.Б.* Современный экономический словарь. – М., 2003.
6. *Шанин Т.* Эксплоярные структуры и неформальная экономика современной России // Неформальная экономика. Россия и мир. – М., 1999. <http://www.socioline.ru>
7. *Шевченко И.К.* Организация предпринимательской деятельности. – Таганрог: ТРТУ, 2004. www.aup.ru